

P

PALEONTOLOGIJA, znanost o životu u geološkoj prošlosti, uključuje proučavanje fosilnih životinja (paleozoologija) i biljaka (paleobotanika). Ona istražuje morfologiju, sistematiku, način života i rasprostranjenost nekadašnjih organizama, a u širem smislu bavi se evolucijom i historijom života na Zemlji. Fosili i stijene u kojima se oni nalaze daju osnovne podatke za paleontološka proučavanja. Paleontologija je u uskoj vezi s biologijom, stratigrafijom (v. *Geologija*, TE 6, str. 168), petrologijom (v. *Petrologija*), paleoekologijom, paleogeografijom te drugim prirodnim znanstvenim disciplinama. Praktična primjena paleontologije očituje se u njenu značenju za korelaciju sedimentnih stijena i određivanju njihove relativne starosti. Fosili zajedno s litološkim karakteristikama stijena osnova su za izradbu paleogeografskih karata, a također mogu dati važne podatke o nekadašnjim sredinama sedimentacije. Ti podaci mogu biti vrlo korisni u eksploataciji nafte i drugih mineralnih sirovina.

Fosili i fosilizacija. Fosili su ostaci i tragovi organizama geološke prošlosti. Rijetko se nalaze zajedno tvrdi i meki dijelovi tijela, kao npr. ostaci pleistocenskih mamuta sačuvanih u vječitom ledu Sibira. Najčešće su sačuvani tvrdi dijelovi organizama (kosti, zubi, ljušture, čahure i sl.). Proces koji se zbiva od uginuća organizama do konačnog stvaranja fosila naziva se *fosilizacija*.

Petrifikacija (okamenjivanje) najčešći je način fosilizacije. Nastaje tako da mineralna tvar koja se nalazi u vodi ulazi u sve pore skeleta nakon uginuća organizma i tu se istaloži. Skelet postaje teži, čvršći, ali se potpuno sačuva njegov oblik.

Karbonizacija (pougljenjivanje) zbiva se kada organizam dospije u gusti medij (mulj, smola) i tako se potpuno izolira od utjecaja zraka. Proces brže napreduje ako je veći tlak i izolacija potpunija. Organski spojevi prelaze u vodu i djelomično nestaju u obliku plinova, a kao konačni produkt nastaju očvrsljeli ugljikovodici bogati ugljikom. Pri naglom pougljenjivanju može nastati čisti ugljik.

Inkrustacija je proces kojim se organizam nakon uginuća oblaže mineralnom masom, najčešće kalcitom, aragonitom ili kremenom. Mineralna kora redovito je porozna, što omogućuje da se organski ostatak naknadno razori i nestane. Takva organska prevlaka predočuje nekadašnji organizam.

Konzervacija je vrlo rijetka, a nastaje kad je tijelo zaledeno ili prožeto solima i uljima, i tako izolirano od utjecaja zraka.

Mumifikacija nastaje u pustinjskim predjelima kada se leševi isuše i, pošto dospiju u neki sediment, sačuvaju se kao mumije.

Fosili mogu biti očuvani u obliku otisaka, tragova, bušotina i dr., što upućuje na životne djelatnosti organizama (*ihnofosili*). Neki su fosili kroz dugo vremensko razdoblje ostali nepromijenjeni (*perzistentni fosili*), dok su drugi imali brz, eksplozivan razvoj i bili su široko rasprostranjeni (*provodni ili karakteristični fosili*). Fosili mogu biti dobar indikator sredine taloženja (*facijalni fosili*), a mnogi su pridonijeli stvaranju sedimentata (*lito-genetski fosili*). Ugljen i nafta često se nazivaju fosilnim gorivima zato što su u njihovu postanku sudjelovali i fosili.

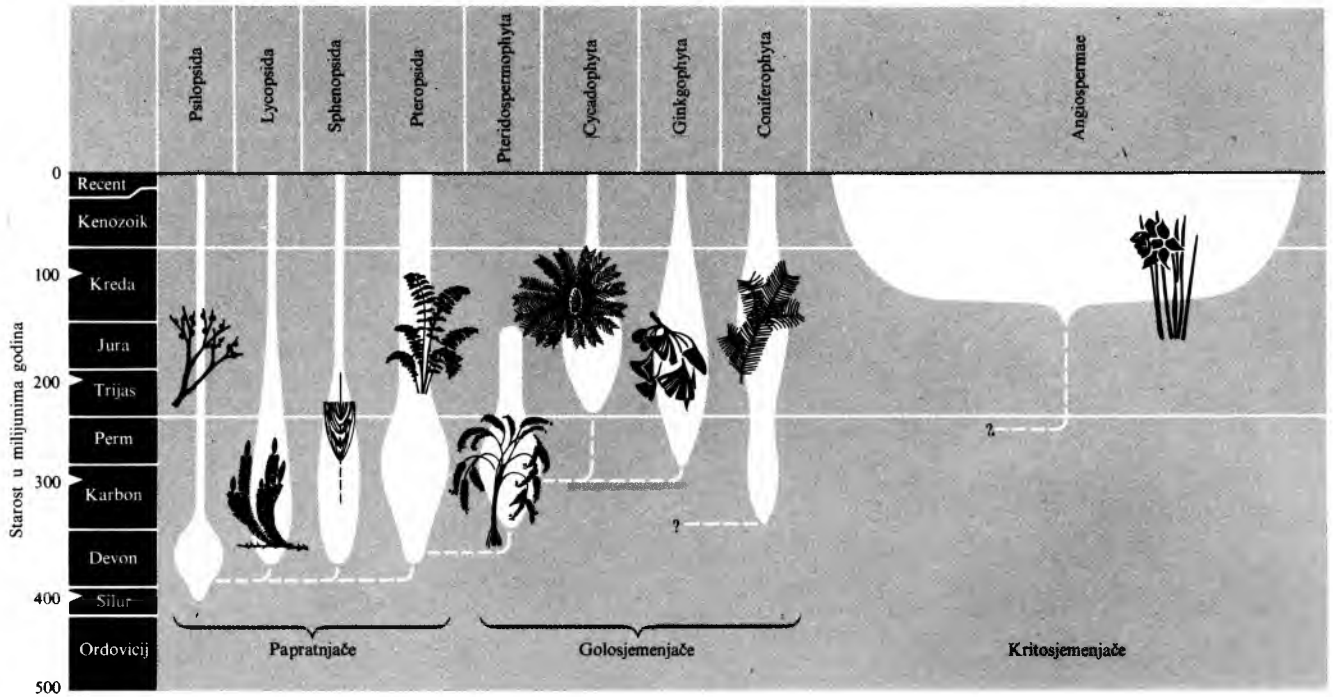
Fosile su zapazili već prehistorijski ljudi. U mnogim razdobljima i kulturama spominje se i objašnjava njihovo porijeklo. Prvo pravilno tumačenje da su fosili ostaci nekadašnjih životinja dali su grčki učenjaci (Herodot, Ksenofon i dr.). Najstariji opisi fosila potječu iz srednjeg vijeka (K. Gesner, 1565, E. Lhuyd, 1699). U to doba postojala su različita pogrešna shvaćanja o fosilima. Ispravnu interpretaciju dao je R. Hooke (1635—1703), koji upućuje na značenje fosila za rekonstrukciju paleoklime. Paleontologija kao znanost počinje se razvijati u XIX stoljeću. Važne radove objavili su mnogi istraživači (J. B. Lamarck, G. Cuvier, A. d'Orbigny i dr.). J. B. Lamarck dao je prvu opširnu teoriju o razvoju životinja (1809). Premda ona nije cijela prihvaćena, neki poznati istraživači potkraj XIX i na početku XX stoljeća (E. D. Cope, C. Depéret, O. Abel i dr.) oživjeli su i modernizirali Lamarckove ideje pod imenom *neolamarkizam*. W. Smith je istakao značenje fosila za stratografsku korelaciju (1915). Osobit impuls razvoju paleontologije dala je Darwinova teorija o evoluciji prirodnim odabiranjem (1859). Svoj nauk o porijeklu vrsta Ch. Darwin proteže i na čovjeka (1870).

Paleobotanika. Fosilni ostaci biljaka uključuju listove, sjemenje, drveće, polene i spore, te, rjeđe, plodove i cvijeće. Neke biljke imaju svojstvo da izlučuju mineralne skelete i tako sudjeluju u stvaranju fitogenih stijena. Na osnovi fosilnih nalaza paleobotaničari mogu rekonstruirati biljni pokrivač Zemlje u geološkoj prošlosti, pa se tako utvrđuje evolucija biljnih grupa (sl. 1) i klimatske promjene, te rekonstruiraju sredine u kojima su biljke živjele i određuje relativna starost stijena. Među fosilne biljne vrste ubrajaju se stelnjjače (*Thallophyta*), papratnjače (*Pteridophyta*), golosjemenjače (*Gymnospermae*) i kritosjemenjače (*Angiospermae*).

Stelnjjače (*Thallophyta*) su niže biljke koje se nisu morfološki diferencirale u korijen, stablo i list. Stelnjjače obuhvaćaju bakterije, alge i neke druge biljne skupine. Pojavljuju se u pretkambriju. Bakterije su odigrale važnu ulogu u geološkoj prošlosti. Sudjelovale su u procesu stvaranja nafte i bitumena. Alge (sl. 2) su veoma česte u vodenim sredinama. Mnoge imaju vapnenačke ili silicijske skelete, što je omogućilo da se fosilno dobro sačuvaju. Često se nagomilavaju u velikim oceanskim dubinama (4000—6000 m) tvoreći različite muljeve.

Papratnjače (*Pteridophyta*) najprimitivnije su i najstarije kopnene biljke, pa im morfološka diferencijacija nije na visokom stupnju. Karbonska vegetacija osobito je karakterizirana papratnjačama koje su dale materijal za tvorbu ugljena. Najraširenije su bili srodnici crvotočine (*Lycopside*, i to *Lepidodendron*, *Sigillaria* i *Ulodendron*) i preslice (*Articulatae*, i to *Calamites* i *Sphenophyllum*). Bila su to gorostasna stabla, visoka do 30 m, duguljastih listova koji su ostavljali karakteristične ožiljke na debeloj kori. I u donjem permu postoje karbonske papratnjače, ali veće promjene nastaju sredinom perma kada mnogi oblici izumiru. U mezozoiku i kenozoiku papratnjače nemaju ono značenje koje su imale u paleozoiku.

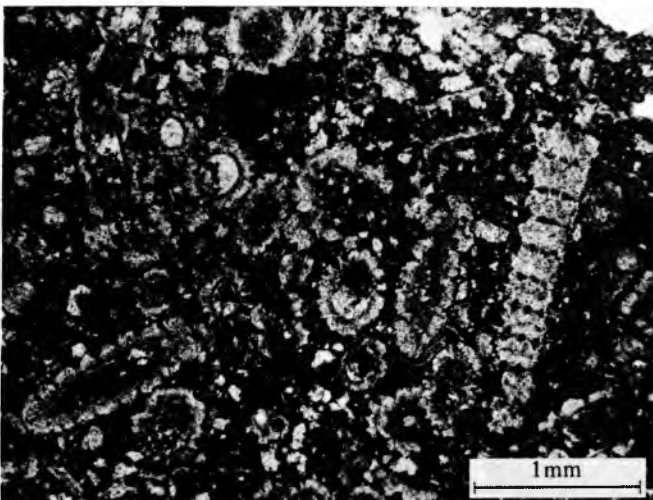
Ugljen i nafta često se nazivaju fosilnim gorivima zato što su u njihovu postanku sudjelovali i fosili.

Sl. 1. Povijest evolucije kopnenih biljaka

Golosjemenjače (Gymnospermae). Općenito se smatra da se pojavljuju u gornjem devonu (*Archaeospermae*), premda se kao važni floristički element javljaju od karbona. Gornjopaleozojske primitivne sjemenjače (*Pteridospermophyta*) imaju još neke odlike paprati te im se pridaje veliko filogenetsko značenje koje se sastoji u povezivanju paprati i golosjemenjača. Zajedno s primitivnim sjemenjačama na početku karbona javljaju se i prave sjemenjače (*Cordaites*) u obliku drvenastih vitkih stabala viših od 30 m. Njima se pridružuju četinjače (*Coniferales*), od kojih su izumrle *Lebachiaceae* (*Walchiaceae*) karakteristične za karbon i perm. *Taxodiaceae* (*Sequoia*, *Taxodium*) česte su u kredi i tercijaru, a *Pinaceae* (*Pinus*, *Picea*, *Abies* i dr.) pojavljuju se u kredi i danas su najvažnije. U permu nastupaju *Ginkgophyta* i *Cycadophyta*, a početkom mezozoika pridružuju im se *Cycadeoidophyta*. Općenito uzevši, od karbona do jure velik broj golosjemenjača imao je nagli razvoj, a mnoge su od tih biljaka izumrle i ne pokazuju nikakvu evolutivnu povezanost s današnjim oblicima.

Kritosjemenjače (Angiospermae) glavni su elementi današnje flore s približno 220 000 vrsta, 12 000 rodova i 330 porodica. Kao fosili pojavljuju se u donjoj kredi, a već od srednje krede dalje postaju dominantne kopnene biljke.

Sl. 2. Algalni vapnenac s brojnim presjecima vrste *Salpingoporella dinarica* Carozzi. Gornji malm; dolina Kupe, južno od Starog Trga

Paleontologija beskralješnjaka (Evertebrata). Današnji beskralješnjaci čine oko 95% svih životinjskih vrsta, a od ukupnog broja oko 3/4 pripada insektima. Fosilni se beskralješnjaci (sl. 3) pojavljuju rano u razvoju životinjskog svijeta, i to pretežno u morskim oblicima s povoljnim prilikama za fosilizaciju, pa su njihovi ostaci mnogobrojni i široko rasprostranjeni. Među njima poznate su mnoge izumrle skupine.

Protozoa (praživi). Veće fosilno značenje imaju jedino korjenonošci (*Rhizopoda* ili *Sarcodina*). To su jednostanični organizmi koji izlučuju raznolike i komplicirano građene skelete od hitina, kalcita, aragonita ili kremena. Skeleti mogu biti aglutinirani, nastali sljepljivanjem čestica okolišnog materijala (kremena, vapnenačkih zrnaca, kokolita, iglica spužvi i dr.).

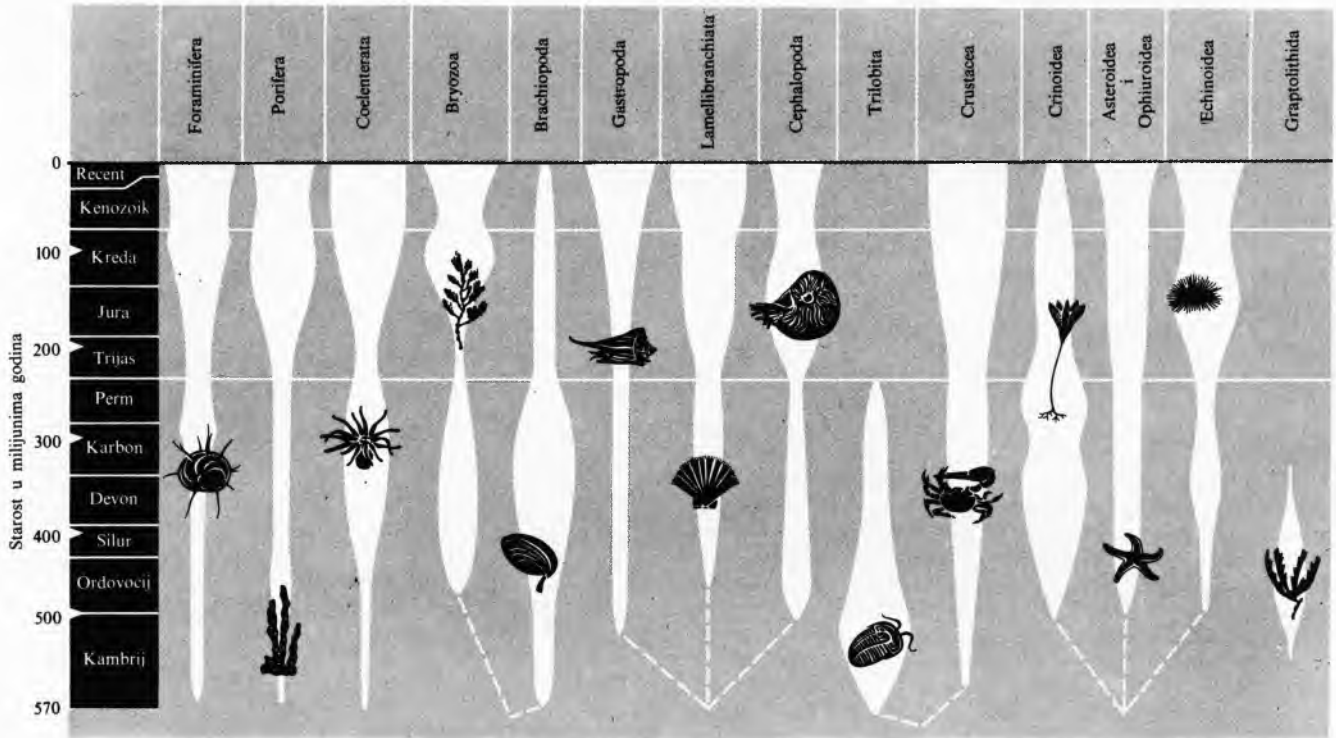
Red *zrakaša (Radiolaria)* iz porodice korjenonožaca (*Rhizopoda*) jesu morski, planktonski organizmi. Veličina im iznosi od 0,2 do nekoliko milimetara, a najveći su veliki i do 32 mm. Žive od površine vode do abisalnih dubina, a najbrojniji su u bazi epipelagičke zone. Pojavljuju se u prekambriju.

Foraminifera su praživotinje pretežno morskih oblika, a tijelo im je u veoma raznoliko građanim kućicama. Najčešće imaju promjer približno 1 mm, a veličina im iznosi od nekoliko mikrometara do više centimetara. Većinom žive bentoski, neke se pričvršćuju za podlogu, a jedan dio foraminifera pribraja se planktonu.

Najstariji predstavnici foraminifera pojavljuju se u stijenama kambrija i ordovicija. Prvi veliki razvoj doživljavaju u gornjem paleozoiku, koji karakteriziraju mala *Endothyraea* i velike foraminifere (*Fusulinacea*). Foraminifere su zbog svoje velike stratigrafske važnosti i filogenetske zanimljivosti veoma dobro istražene. Veći uspon foraminifera nastaje u kredi, a u paleogenu dosežu novi cvat; tu su ne samo provodni ili vodeći nego i litogenetski fosili *Nummulites*, *Alveolina*, *Discocyclina* i dr. (sl. 4). Na prijelazu iz paleogena u neogen značajne su makroforaminifere *Miogypsinidae*, dok su u neogenu i pleistocenu brojne mikroforaminifere (*Globigerina*, *Alphidium*, *Cibicides*, različite vrste *Miliolida* i dr.).

Višestanični organizmi obuhvaćaju se nazivom *Metazoa*.

Spužve (Porifera) jednostavni su višestanični organizmi. Većina ih ima unutrašnji skelet sastavljen od iglica (*spiculae*) koje mogu biti vapnenačke, kremene ili od organske tvari (*spongin*). Današnje spužve su morske, a samo jedna porodica nastava slatke vode. Sesilne su, rijetko leže na morskom dnu. Nalaze se od obale do abisalnih dubina. Sigurno su utvrđene u kambriju, a možda se pojavljuju i ranije. Značajne su litogenetski.

Sl. 3. Razvoj karakterističnih morskih beskrležnjaka u geološkoj prošlosti

Archaeocyatha su izumrla skupina mnogostaničnih organizama koji su nastavali topla plitka mora u donjem i srednjem kambriju i sudjelovali u tvorbi grebena.

Mješinci ili dupljari (*Coelenterata*) uključuju solitarne i kolonijske beskrležnjake. Karakterizira ih zrakasta simetrija. Većinom su polimorfni i u toku svoga životnog ciklusa uključuju stadije polipa i meduze. Mješinci su u osnovi morski organizmi, premda su neki iz razreda *Hydrozoa* veoma rasprostranjeni u slatkim vodama. Mnogi oblici su veoma osjetljivi na promjenu temperature, svjetla i slanosti. Posebno se ističu kao litogenetski fosili.

Koralji (*Anthozoa*), iz razreda mješinaca, u toku geološke prošlosti izgrađivali su grebene. Koraljni grebeni bili su predmet opsežnih znanstvenih istraživanja, posebno zbog njihova značenja za pronalaženje nafte.

Mekušci (*Mollusca*) značajna su i velika grupa beskrležnjaka. Poznato je oko 100 000 vrsta. Prvi mekušci pojavljuju se u donjem kambriju (*Monoplacophora* i *Gastropoda*). Pred-

stavnici puževa (*Gastropoda*) u početku su imali simetrično savijene kućice (*Bellerophonitidae*), ali uskoro se pojavljuju asimetrične kućice koje dominiraju u puževa od paleozoika do danas. Većina oblika živi u moru, ali nastavaju i slatke vode i kopno. *Pteropoda* su planktonski organizmi, a nagomilani u velikim množinama na morskom dnu tvore pteropodne ooze (engl. ooze mulj). Poznati su od karbona. Kopneni puževi, plućnjaci (*Pulmonata*), susreću se od gornje jure.

Školjkaši (*Lamellibranchiata*) pojavljuju se u srednjem kambriju, a kao faunistički element postaju karakteristični u gornjem paleozoiku; veći razvoj doživljavaju u toku mezozoika i kenozoika.

Glavonošci (*Cephalopoda*) najviše su organizirani veliki mekušci. Neke skupine su izvrsni provodni fosili. U recentnoj fauni brojčano veoma zaostaju za onima iz paleozoika i mezozoika. Žive samo u moru. Glavonošci s vanjskim skeletom (*Ectocochlia*), od kojih danas živi samo jedan rod, indijska lađica (*Nautilus*), uključuju *Nautiloidea*, organizme koji su karakteristični za paleozoik, i amonite (*Ammonoidea*), koji su živjeli od devona do kraja krede. Stratigrafsko značenje amonita očituje se u mogućnosti izdvajanja pojedinih zona u mezozoiku na osnovi takvih fosila.

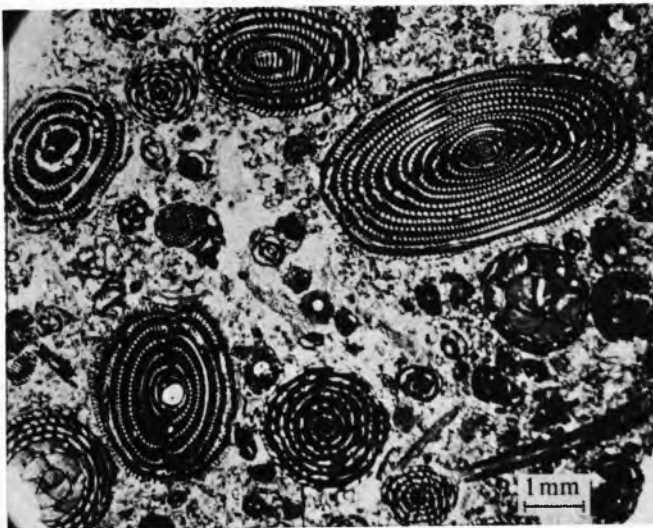
Kolutičavi crvi (*Annelida*) su raznovrsni beskrležnjaci, poznati od prekambrija. Mnogo ih ima u morskim zajednicama, ali nastavaju i slatke vode i kopno. Posebno se u posljednje vrijeme pridaje stratigrafsko značenje čeljustima polihetnih crvi (*Scolecodonta*).

Conodonta su značajni mikrofosili od kambrija do trijasa.

Mahovnjaci (*Bryozoa*) vođeni su sesilni beskrležnjaci koji tvore kolonije veoma različita oblika, a nastavaju morske, rjeđe slatkovodne sredine. Pojavljuju se u ordoviciju.

Ramenonošci (*Brachiopoda*) pojavljuju se u donjem kambriju. Primitivniji, *Inarticulata*, razvijaju se u kambriju, ordoviciju i siluru, a kasnije su rijetki. Napredniji, *Articulata*, postiču vrhunac razvoja u devonu. Mnogi su ramenonošci česti u karbonu i permu i među njima ima izvrsnih provodnih fosila.

Člankonošci ili zglavkari (*Arthropoda*). Veliko i raznorodno stablo člankonožaca polifiletskog je porijekla. Obuhvaća pet velikih grupa: trorežnjaci (*Trilobitomorpha*), rakovi (*Crustacea*), klještari (*Chelicerata*), *Pycognida* i *Uniramia*. Posljednja grupa

Sl. 4. Alveolinski vapnenac s presjecima vrste *Alveolina laxa* Hottinger. Paleocen; Veliko Gradišće

uključuje stonoge (*Myriapoda*) i kukce (*Insecta*). Izumrla skupina rakova *Trilobita* živjela je samo u paleozoiku (kambrij—srednji perm). Nastavala je plitka mora. Oblici su obično bili veliki od 1–10 cm, premda su poznati i neki do 70 cm. Vrhunac je razvoja trilobita u kambriju i ordoviciju (*Olenellus*, *Redlichia*, *Calymene*).

Chelicerata su nastavala morske i slatkovodne sredine (*Merostomata*), ali su živjela i na kopnu (paučnjaci — *Arachnida*). Ističu se *Eurypterida*, krupni oblici koji su bili dugi i do 2 m. To su najveći poznati člankonošci, a živjeli su samo u paleozoiku.

Raci (*Crustacea*) morski su organizmi, neki žive u slatkoj i bočatoj (brakičnoj) vodi, a ima ih i parazitnih oblika. Poznati su od kambrija. Sitni organizmi *Ostracoda* veoma su važni mikrofosili.

Kukci (*Insecta*) važni su facijelni fosili, posebno kao indikatori klime geološke prošlosti. U gornjem paleozoiku živio je najveći kukac svih vremena (*Meganeura*), s krilima promjera oko 70 cm.

Bodljikaši (*Echinodermata*) morski su beskralješnjaci s izrazitom peterozrakastom simetrijom. Skelet je bodljikaša mezodermalnog porijekla, a sastavljen je od vapnenih pločica koje ovijaju tijelo. Uključuju pet većih sistematskih jedinica: *Crinozoa* (stapčari), *Blastozoa*, *Homalozoa*, *Asterozoa* (zvjezdace) i *Echinozoa* (ježinci). Većina ih se pojavljuje u kambriju. Stapčari ili morski ljljani (*Crinoidea*, od donjeg ordovicija do danas) dostižu vrhunac u devonu i karbonu, a potkraj perma nazaduju. Izvršni su provodni fosili i svojim skeletnim elementima sudjeluju u gradnji stijena. Ježinci (*Echinoidea*), danas najčešći bodljikaši, pojavljuju se u ordoviciju. Dobri su provodni fosili.

Graptoliti (*Graptolithida*) paleozojski su morski kolonijski organizmi. Prvi su graptoliti bili bentoski. U siluru se pojavljuju planktonski oblici, koji su upravo zbog takva načina života široko rasprostranjeni. Veoma su važni za stratigrafiju.

Paleontologija kralješnjaka (*Vertebrata*). Kralješnjaci pripadaju stablu svitkovaca (*Chordonia*). Primitivni vodeni kralješnjaci uključuju beščeljusnice (*Agnatha*), primitivne ribe oklopnjače s čeljustima (*Placodermi*), hrskavičave ribe (*Chondrichthyes*), bodljikave ribe (*Acanthodii*) i koštunjave ribe (*Osteichthyes*). Skupnim nazivom četveronošci (*Tetrapoda*) obuhvaćeni su ostali kralješnjaci: vodozemci (*Amphibia*), gmazovi (*Reptilia*), ptice (*Aves*) i sisavci (*Mammalia*).

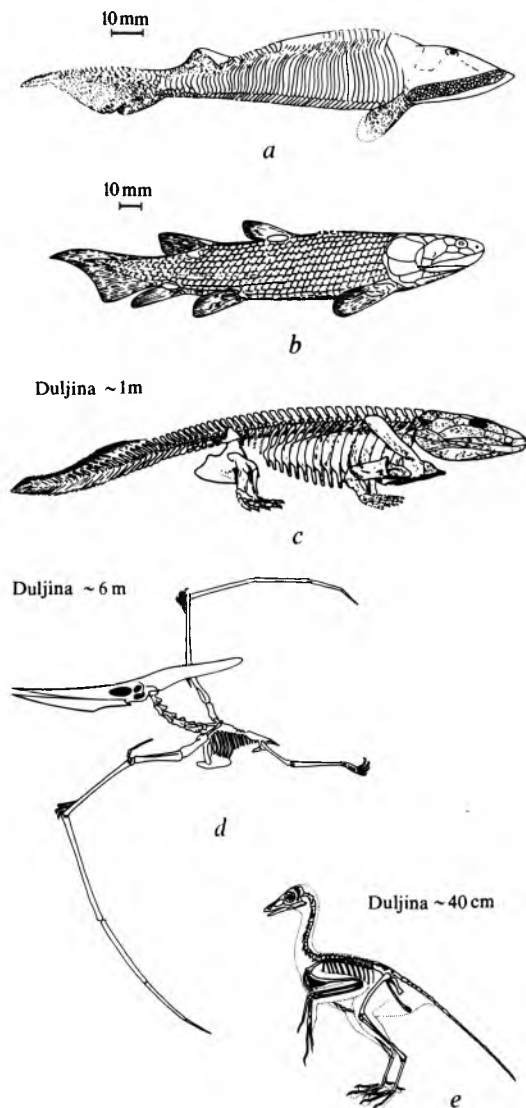
Paleontologija kralješnjaka važna je za organsku evoluciju. Utvrđeni su mnogi filogenetski nizovi. Fosilni kralješnjaci služe za geološku korelaciju, posebno u sedimentima koji nisu morski. Kralješnjaci također daju važne dokaze o nekadašnjim geološkim vezama među kontinentalnim masama.

Beščeljusnice (*Agnatha*) karakterizirane su nedostatkom donje čeljusti. Današnje kružnouse (*Cyclostomata*) nemaju vapnenačkog skeleta i njihovi fosili nisu poznati. *Ostracodermi* (sl. 5a) imaju vanjski skelet od koštanih bodljika, ploča ili krupnijih štitova. Sigurno se pojavljuju u ordoviciju, razvijaju se u siluru i donjem devonu, a krajem devona izumiru.

Ribe (*Pisces*). Najstarije primitivne ribe (*Acanthodii*) poznate su od silura, a živjele su do perma. *Placodermi* (silur—devon) vanjšinom nalikuju na beščeljusnice. *Chondrichthyes* su ribe s hrskavičavim ili djelomično okoštanim skeletom. Koštane ploče peraja i zubi su od dentina, što omogućuje da se sačuvaju u dubokovodnim sedimentima gdje nema drugih fosila. Razvile su se u devonu od plakoderma, a među današnjim oblicima najpoznatiji su morski psi i raže (*Selachii*). U donjem devonu pojavljuju se koštunjače (*Osteichthyes*), koje, osim ostalih, uključuju ribe dvodihalice (*Dipnoi*) i resoperke (*Crossopterygii*). Živjele su u morskim i slatkim vodama. Resoperke su (sl. 5b) ishodišna skupina za razvoj prvih četveronožaca i od njih počinje razvoj kralješnjaka na kopnu.

Vodozemci (*Amphibia*) prvi su, najprimitivniji četveronošci. Pojavljuju se u gornjem devonu, a veću ulogu imali su u toku gornjeg paleozoika i trijasa kada su nastavali različite kopnene predjele i dosezali znatne veličine. *Ichthyostega* (sl. 5c) najstariji je poznati četveronožac. Njegova primitivna građa podsjeća na ribe i dokazuje porijeklo od resoperki, pa je to, prema tome, prijelazni oblik između riba i četveronožaca. U trijasu je živio *Mastodonsaurus*, najveći poznati vodozemac. Imao je tijelo dulje

od 3 m. U recentnoj fauni vodozemci su predstavljeni žabama (*Anura*), daždevnjacima (*Salamandra*) i drugim oblicima, a njihovi fosilni predstavnici susreću se u trijasu i u kasnijim razdobljima. Već su u juri vodozemci slabije razvijeni i sitniji, premda i u tercijaru a i danas ima vrsta duljih od 1 m.

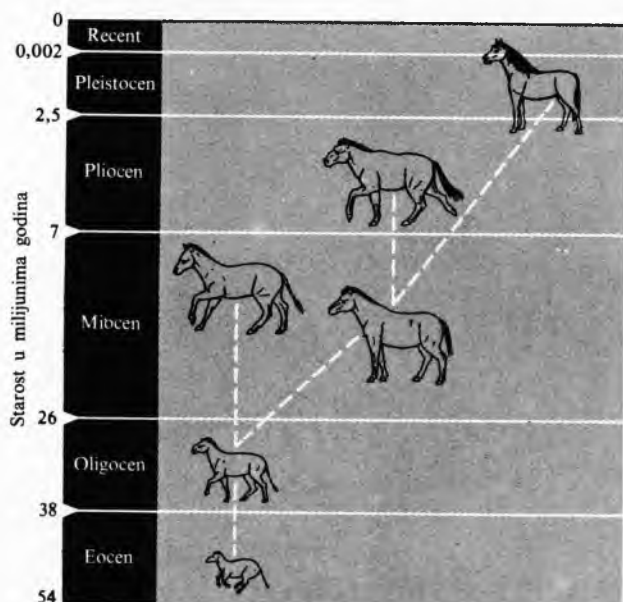
Sl. 5. Neki fosilni kralješnjaci. a beščeljusnice (*Hemicyclaspis*), b ribe (resoperka — *Osteolepis*), c vodozemci (*Ichthyostega*), d gmazovi (*Rhamphorhynchus*), e ptice (*Archaeopteryx*)

Gmazovi (*Reptilia*) razvili su se u gornjem paleozoiku, a veoma su rasprostranjeni u mezozoiku (doba gmazova). Današnji su reducirani na četiri roda: *Chelonia* (kornjače), *Crocodylia* (krokodili), *Squamata* (gušteri i zmije) i *Rhinchocephalia* (premosnici). Općenito se smatra da su se gmazovi razvili od vodozemaca, premda nedostaju prijelazni oblici. Najstariji i najprimitivniji gmazovi *Cotylosauria* (gornji karbon—trijas) ishodišna su skupina za razvoj ostalih gmazova. Fosilni gmazovi osvojili su različite životne prostore. Riboliki gušteri *Ichthyosauria* (srednji trijas—gornja kreda) bili su najbolje prilagođeni životu u moru. Leteći gmazovi *Pterosauria* (sl. 5d) prvi su među kralješnjacima koji su uspjeli poletjeti. Među njima poznate su najveće leteće životinje koje su ikada živjele, s krilima raspona većega od 8 m (*Pteranodon*). Mnogi rodovi izumrlih gmazova bili su golema rasta. Najveći su živjeli u gornjoj juri i donjoj kredi (*Brontosaurus*, *Brachiosaurus*, *Tyrannosaurus*, *Stegosaurus*, *Triceratops* i drugi). Većina se hranila biljem, a bili su unatoč svome, ponekad zastrašujućem, izgledu potpuno bezopasni. Zvijeroliki gmazovi, *Therapsida*, po građi zubala približavaju se sisavcima, pa u toj skupini treba tražiti njihove pretke.

Ptice (Aves) pojavljuju se posljednje od svih kralješnjaka u gornjoj juri. Praptica *Archaeopteryx* (sl. 5e) nosi uz izrazito ptičje i niz gmazovskih odlika. Tako je to prijelazni tip u filogenetskom razvoju. Kredne i kasnije ptice mnogo se razlikuju od praptica. U eocenu se pojavljuju prve trkačice.

Sisavci (Mammalia) razvili su se od gmazova u trijasu. U juri i kredi bili su sitnijeg rasta i imali su primitivne karakteristike. Naglo se razvijaju u kenozoiku (doba sisavaca) i danas su na vrhuncu razvoja. Najstariji fosilni tobolčari (*Marsupialia*) poznati su iz gornje krede. U geološkoj prošlosti bili su veoma rasprostranjeni. Placentalni sisavci naglo se razvijaju u tercijaru, zahvaljujući svojoj inteligenciji i prikladnijem načinu održavanja vrste. Kukcožderi (*Insectivora*) pojavljuju se u kredi i najprimitivniji su placentalni sisavci; predstavljaju ishodišnu skupinu plodvaša (*Placentalia*), bitnih za razvoj svih sisavaca. Od zvijeri (*Carnivora*, *Fissipedia*) prazvijeri (*Creodontia*) su najstarije (paleocen—miocen). Zvijeri (*Miacidae*, psi — *Canidae*, medvjedi — *Ursidae*, hijene — *Hyaenidae*, mačke — *Felidae* i dr.) razvijaju se od gornjeg eocena. Jedna od rijetkih izumrlih razvojnih linija mačaka jesu *Machairodontidea* (gornji oligocen—pleistocen). Perajari (*Pinnipedia*) su zvijeri prilagođene životu u vodi. Fosilno su poznati od miocena. Kitovi (*Cetacea*) i morske krave (*Sirenia*) također su adaptirani životu u moru. Među kopitarima (*Ungulata*) neparnoprstaši (*Perissodactyla*) su napredna grupa, većinom velika rasta i različita načina života (nosorozi — *Rhinoceroidea*, konji — *Equoidea*). Unutar te grupe ima više filogenetskih nizova, od kojih je najpoznatiji i najbolje proučen razvojni niz konja (sl. 6). Parnoprstaši (*Artiodactyla*) počinju se razvijati u donjem eocenu. Obuhvaćaju neke izumrle skupine (*Paleodonta*, *Bunoselenodontia* s antrakoteridama, dok su druge (jeljeni — *Cervidae*, goveda — *Bovidae*) postigle vrhunac razvoja tek u kvartaru. Među fosilnim sisavcima dobro je proučena skupina rilaša (*Proboscidea*). Poznat je filogenetski niz mastodontida. Glodavci (*Rodentia*) su danas na vrhuncu razvoja.

Sl. 6. Filogenija konja (*Equidae*)

Primati (Primates) razvili su se od kukcoždera u paleocenu. Paleontologija primata veoma je detaljno razrađena, a osobito dio koji obuhvaća ljude (*Hominidae*). Dio paleontologije koji prikazuje porijeklo i filogeniju čovjeka, morfologiju fosilnih hominida i na temelju ostataka donosi zaključke o životu i kulturi fosilnih hominida naziva se *paleoantropologija*.

Praktično značenje paleontologije. Paleontologija se primjenjuje u stratigrafskim istraživanjima radi utvrđivanja relativne starosti stijena. Jedna je od najznačajnijih njenih praktičnih primjena u korelaciji sedimentnih naslaga. Stijene istoga lito-

loškog sastava, taložene u istim uvjetima i u isto vrijeme, obično sadrže iste fosile. Premda fosili određuju relativnu starost stijena, oni označuju i određeni položaj u kronostratigrafskoj ljestvici. Na osnovi utvrđene starosti može se izvršiti korelacija naslaga na većoj ili manjoj udaljenosti. Korelacija je važna za geološko kartiranje, koje se upotrebljava u razne svrhe, a bitno je u istraživanju nafte, u hidrogeologiji i inženjerskoj geologiji. Novija istraživanja, osobito u mikropaleontologiji, pokazuju da korelacija može biti veoma detaljna. *Mikropaleontološka* istraživanja posebno su pogodna pri analiziranju fosilnog sadržaja u bušotinama. Makrofaunistički ostaci rjeđe se zahvaćaju profilom bušotine, često su oštećeni i nedovoljni za odredbu, dok samo malen komadić stijene može sadržavati brojnu asocijaciju mikrofosila. Upravo se zbog toga mikropaleontologija kao grana paleontologije posebno razvila u okviru naftnih istraživanja. Druga mikropaleontološka disciplina, *palinologija* (analiza polena i spora), osobito se primjenjuje pri istraživanju ugljena. Na osnovi kvalitativnog i kvantitativnog sadržaja polena i spora izrađuju se palinospektri koji su osnova za korelaciju ugljenih naslaga. I druge paleontološke metode imaju široku primjenu u istraživanju različitih mineralnih sirovina.

Za utvrđivanje tektonskih odnosa određenog područja fosili su posebno važni. Pomoću njih se može pratiti prirodni slijed naslaga, a i poremećeni odnosi uvjetovani tektonskim pokretima. U novije vrijeme fosili pridobivaju značenje u tumačenju tektonike ploča. Prema ostacima fosila nađenim na pojedinim kontinentima objašnjava se nekadašnja povezanost kontinenata, odnosno njihovo razdvajanje u geološkoj prošlosti.

Paleontološki podaci omogućuju i izradbu paleogeografskih karata koje pokazuju geografske odnose pojedinih vremenskih intervala tijekom geološke prošlosti. Oni mogu poslužiti i pri izradbi paleoklimatoloških karata. Fosili su indikatori uvjeta sredina u kojima su nastale stijene. Upoznavanje sredina sedimentacije veoma je važno u geologiji, posebno za utvrđivanje ležišta mineralnih sirovina.

Biogeno-kemijska aktivnost organizama utječe na stvaranje sedimentata, a kad se nakupi mnogo organizama, nastaju stijene biogenog porijekla. Njihovo je značenje višestruko. Tako korjalni grebeni i neke druge biogene stijene svojom primarnom šupljikavošću u određenim prilikama mogu biti kolektori nafte ili mjesta odlaganja drugih korisnih mineralnih sirovina. Riblji škriljavci se upotrebljavaju u farmaciji za izradbu nekih preparata (Ichthyol ili Gyrodal). Veće nakupine ljušturica fosila mogu se iskoristavati i upotrijebiti kao dodatak hrani za ptice. Stijene koje sadrže fosile veoma su cijenjene u građevinarstvu kao ukrasni kamen.

Značenje paleontologije vidi se i u tome što je ona historijska znanost. Fosilni ostaci pružaju osnovne podatke nauci o evoluciji. Paleontologija omogućuje praćenje evolucije većine grupa organizama, u nekim primjerima i veoma detaljno (npr. evolucija konja). Premda još uvijek ima praznina u poznavanju razvoja organizama, fosilni ostaci nesumnjivo daju jedinstvenu osnovu evolucije živog svijeta.

LIT.: V. Kochansky-Devide, Paleozoologija. Školska knjiga, Zagreb 1964. — A. L. McAlester, The History of Life. Prentice-Hall, Englewood Cliffs, N. J., 1969. — E. Themius, Fossils and the Life of the Past. English Universities Press, London, Springer-Verlag, New York-Heidelberg-Berlin 1973. — R. W. Fairbridge, D. Jablonski, The Encyclopedia of Paleontology. Dowden, Hutchinson & Roos, Stroudsburg, Pa., USA, 1979.

A. Sokač

PAPIR, tanka plosnata tvorevina, načinjena prepletanjem vlakana uglavnom biljnog porijekla. Papir je dobio ime prema tropskoj trajnici, biljci *Cyperus papyrus*, od koje se u davnini, prvobitno u Egiptu, izrađivao materijal za pisanje. Pronalazak papira jedan je od glavnih i prijelomnih momenata u razvoju i širenju ljudske misli, kulture i civilizacije. Papir se u prvo vrijeme upotrebljavao samo za pisanje. Danas je bez papira gotovo nemoguće zamisliti civilizirani svijet i život suvremenog